

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 34.
За редакцію відповідає Володимир Гнатюк.

МИКОЛА ГОГОЛЬ.

В І Й.

Переклад

Ф. Королевський.

Фольклорно-етнографічний музей

У Львові, 1902.

В друкарні Славонігійського Інститута
під керівництвом Йосифа Данилюка.

Як тільки вдаряв у Києві в ранці доволі звінкій семінарський дзвінок, що висів край брами Братського монастиря, тоді з усього города поспішали юрбами школярі та бурсаки. Граматики, риторичи, філософи і богослови з зошитами під пахою йшли до кляси. Граматики були ще дуже дрібні: йдучи вони штовхали один одного та лаялись між собою тоненькими дискантами; трохи не всі були в подраних та помазаних свитках, а в їхніх кишенях повно було всякого дрантя, от як: бабок, свиставок зроблених із пер, недоїдків пирога, а иноді навіть і маленьких горобенят; бувало так, що таке горобенятко нараз цвирінькне серед глибокої тиші в клясі і придбає своєму опікунові здоровенні „паци“ на обі руки, а иноді й порцію березової каші.

Риторичи йшли з більшою повагою; одежина у них була часто зовсім цілісенька, та

за те на чолі мало не все красувала ся якась небудь оздоба в виду реторичного тропа: або одно око піднімало ся під самий лоб, або, замість губи, цілісенька банька, або яка иньша друга приміта; вони божили ся та говорили між собою тенором. Фільософи цілою октавою брали низше; в їхніх кишеньях крім твердих корінців тютюну нічого більше їй не було. В запас вони нічого не ховали, а всьо, що попадалось, те з'їдали таке зараз; від них воняла люлька та горівка, иноді так далеко, що ремісник, переходячи туди з'упиняв ся, та довго ще нюхав у воздуху наче гоньча собака.

Ринок у той час саме тільки що їй починав ворухитись, а сидухи з бубликами, булками, гарбузовим с'їм'ячком та маківниками торгали на перебії за поли тих, в кого поли були з тонкого сукна або якої небудь вовняної матерії.

„Паничі, павичі! сюди, сюди!“ цокотіли вони з усіх усюдів: „ось бублики, маківники, вертички, буханці хороші! ей Богу, хороші! на меду! сама пекла!“

Друга піднявши щось-то довжезне, скру-

чене з тіста кричала: „Ось сусулька! паничі, купіте сусульку!“ „Гей! не купуйте у тої нічого; адіть, яка вона огида, — і ніс нехороший і руки нечисті!...“ Але філософів і богословів вони боялись зачіпати, через те, що філософи і богослови любили брати все тільки на пробу, а до того ще й цілою пригорцю.

По приході в семінарію вся товпа розміщувала ся по клясах, що містили ся в низеньких, та про те доволі просторих, із невеликими вікнами кімнатах, із широкими дверми та помазаними лавками. Кляса в мить наповнялась недоладним гудінем; аудітори переслухували своїх учеників; звінкий дискант граматики подобав як раз на бренькіт скла, що було вставлене в маленькі віконця, і скло одвічало майже тим самим звуком; в куточку гудів ритор, що його рот і товсті губи повинні належати що найменьш філософії. Він гудів басом і тільки чутно було з далека: „бу, бу, бу, бу“... Аудітори, слухаючи науки, стріляли одним оком по під лавки, де із кишені

підвладного бурсака визирала булка, будь вареник, будьто зернятка із гарбузів.

Коли вся та вчена товпа успіла прийти дещо трохи скорше, або коли знали, що професори прийдуть пізнійше, чим звичайно, то тоді за згодою всього бурсацтва задумували бійню, і в сьому бою мусіли брати участь усі, навіть і цензори, що мали обовязок наглядати над тим, щоб між молодочученими в усьому водив ся лад. Два богослови звичайно рішали, як мала провести ся бійня: чи кожна кляса мала стояти за себе, чи всі повинні розділитись на дві половини: на бурсу і на семінарію. Так чи сяк, граматика завсіді починали перші всіх, і як тільки вмінались до сього ритори, так вони тоді давай з борби драла і зупинялись на горбочках, щоб із сього місця стежити за борбою. Відтак вступала філософія з чорними, довгими вусами, а під кінець і богословія в страшенних шараварах та з товстими шиями. Звичайно кінчило ся на тім, що богословія побивала всіх, а філософія почихмарюючись у боки, юрбою була загнана до кляси і запихала ся спочивати в лавках.

Коли професор входив до класи, що її сам колись брав участь у таких бійнях, в одну мить розпізнавав по запалених лицях своїх слухачів, що бійня була не аби яка, і саме тоді, як він сів різками по пальцях риторику, в другій класі другий професор паював по руках філософії березову кашу. З богословами обходило ся зовсім по иньшому: їм то, по вислову професора богословії, відси-палось по мірці „здорового гороху“, що складалась із коротеньких шкіряних канчуків.

В святачні дні та празники семінаристи та бурсаки виправлялись по домах з вертепами. Иноді відгравали комедію і в такому випадкові повсюди відмічав ся який небудь богослов, що ростом дорівнював київській дзвіниці, представляючи Іродияду або Пентефрію, подругу єгипетського царедворця. В заплату діставали вони кусок полотна або мішок проса, або половину вареної гуски і всього такого иньшого. Весь отої учений народ, — як семінарія, так і бурса, що плекали між собою якусь наслідну ненависть, — був надто вбогий в засоби харчу,

та при тім далеко ненаїстний, так, що почислити, скільки кождий з них з'їв на вечерю галушок, ніяк нікому невдало б ся, і по тій причині добровільні датки зажиточних городян не могли прожити голодного бурсацтва. От тоді сенат, що складав ся з філософів та богословів, виправляв граматиків та риторів під проводом одного філософа, — а инколи прилучав ся й самий до своєї шайки, — з мішками на плечах грабувати чужі огороди, — а в бурсі являлась каша з гарбузів. Сенатори стільки об'їдались гарбузами та днями, що на другий день аудітори чули від них вмісто один, два виклади: один виринав із уст, другий воркотів у сенаторським животі. Бурса і семінарія носила якісь предовгі подоби кафтанів, що протягались — по сіє время: слово технічне, що значить — низше пят.

Найбільш сьвяточною семінарьскою подією були вакації; час у місяці червні, коли-то звичайно бурса розпускалась по домам. Тоді то по кождій більшій дорозі було повно граматиків, філософів і богословів. В кого не було свого пристановища, той ви-

ряжав ся до кого небудь із своїх товаришів. Фільософи і богослови виправлялись на кондичії, то-б то брали учити чи приготовляти дітній зажиточних людий, а за се брали на рік нові чобітки, а иноді городянин і на кафтан не поскупив. Вся ота ватага тягнулась гуртом цілим табором, варила собі кашу й ночувала в полі. Кождий тащив за собою мішок, а в ньому одна сорочина та пара внучок. Найбільш ощадними та чепурними були богослови: тому, щоби не обдирати чобіт, вони скидали їх, вішали на палиці та несли на плечах, перед'усім коли була грязь: оттоді то вони закасавши шаравари ген аж повисше колін, сьміливо розбризкували своїми ногами ковбані. Як тільки помічали одалік хутір, сейчас скручували з головного шляху і приблизившись до хати, що красувалась серед пньших, ставали рядом перед вікнами і зі всьої сили починали співати кант. Хазийн хати, який-небудь старий козак-селянин, довго їм прислухував ся, підпершись обома руками, відтак заридав гіренько і заговорив до своєї подруги: „Жінко! то, що співають школярі, має бу-

ти дуже розумне: винеси їм сала і чого иньшого, такого що в нас є." І цілісенька миска вареників валила ся в мішок; порядний кусень сала, декільки паляниць, а иноді й звязана курочка находила у ньому вигідний спочинок. Покріпившись таким запасом граматики, ритори, філософи і богослови опять продовжали свою дорогу. Однак, чим дальше вони йшли, тим більш меншала їх товпа. Всі майже розбривались по своїм хуторам, а зіставали ся тільки ті, яких родимі гнізда були дальше чим других.

Одного разу в час такої мандрівки, три бурсаки завернули з головного шляху на бік, з думкою, щоб у першому хуторі, який їм попаде ся, вбезпечитись харчем, бо в їх мішку давно свистав вітер. Вони були: богослов Холява, філософ Хома Брут та ритор Тиберій Горобець. Богослов був рослий, плечистий мущина та ще до того дуже химерної вдачі: бувало все, що б не лежало коло нього, то він доконче його вкраде. В иньшому випадкові його характер був незвичайно вовкулатий, а коли вже собі здорово підхмелив, тоді укривав ся в буряні, а семінарія

не мало нашукалась, заким змогла його надібати.

Фільософ Хома Брут був веселої вдачі, дуже любив лежати та курити люльку. Якже-ж коли пив, то доконечне наймав музику і вибивав тропака. Часто-густо кушав він „здорового гороху“, але геть чисто з філософічною байдужністю, кажучи, — що чому бути, того не мивути.

Ритор Тиберій Горобець іще не мав права носити вусів, пити горілки та курити люльки. Він носив тільки оселедець і тому його характер був у той час іще маленько розвився; тільки судячи по здоровим гулям на голові, з якими часто являв ся він у клясу, можна було йому віщувати, що з нього буде хороший козак. Богослов Холява й філософ Хома часто дерли його за чуба, на знак свого верховодя, та послуговались ним у роді депутата.

Був уже вечір, як вони завернули з головного шляху; сонце що й но тільки зайшло й цілоденна спека гуляла ще у воздуху. Богослов і філософ йшли мовчки, та курили люльки; ритор Тиберій Горобець

збивав палкою головки з бодяків, що росли по краях дороги. Дорога вела серед порозкиданих куп дубів та ліщини, що вкривали весь луг. Узгір'я та невеличкі гори зелені і круглі мов бані розмежували рівнину. Нива з дозріваючим житом, яка показала ся в двох місцях, давала знати, що от — от недалеко покажеть ся слобода. Та вже її година, як минули жит'я, а сподіваного хутора як нема, так нема. Сумерк вечірній покритв уже зовсім небо, і тільки на заході горів останок рожевого сяєва.

„Що за чорт!“ гримнув філософ Хома Брут: здавалось зовсім, наче от-от буде хутір.

Богослов замовк, глянув на вкруги, відтак опять встромив у зуби свою люльку і всі помандрували дальше шляхом.

„Єй Богу!“ сказав опять пристанувши філософ; „ні чортового кулака не видно!“

„А, може бути, дальше й попаде ся який хутір“, сказав богослов не пускаючи люльки.

Та серед того запала вже ніч, і то ніч доволі вже темна. Не величка хмара, збіль-

шила ще тьму і судячи по всім признакам, даремно було ждати зьвізд чи то місяця. Бурсаки помітили, що вони збились із правої дороги і вже давно йшли манівцями.

Фільософ, понишпоривши по усім усяодам, сказав нарешті уривано: „Куди-ж нам дорога?“

Богослов заговк і, надумавшись, сказав: „Еге-ж уже й темна ніч вишкірила зуби!“

Ритор відійшов оподалік і хотів рачки намацати дорогу, та його руки зупинялись за кожний раз у лисячих норах. Кругом чорніли безмежні степи, по яких із поковіку ще ніхто не їздив.

Подорожні силувались пройти ще декілька кроків уперед, та по всім—усюодам темні, дикі поля. Фільософ попробував перегукнутись, та його голос губивсь у степах і незустрівив ся з ніяким одвітом. Тільки трохи з годом почув ся слабій стогін, похожий на вовче вите.

„Чи-ба! що-ж тут робити?“ сказав фільософ.

„Та що-ж? зостатись і заночувать у

полі!“ сказав богослов і сягнув в кишеню дістати огниво й закурити знов свою люльку. Але філософови не було се в смак: у нього був стародавній звичай сперіщити на ніч пів пуда хліба і фунтів із чотири здорового сала і відчував на сей раз у своїм жолудку, якусь дику нестерпучу самоту. До того не вважаючи на свою веселу вдачу, філософ побоював ся трохи вовків.

„Ніяк, Холява, не можна“, сказав він. „Якже-ж, не вгодивши нічим жолудкови, розтягнути ся й лягти, як собака? Попробуємо ще: бути може надіблемо хоч би який хутір, та най чарку горівки вдасть ся випити на ніч.

При слові „горівка“ богослов сплюнув у бік і промовив: „воно, певно, у полі ніяково лишати ся“.

Бурсаки пустились уперед і, на превелику для себе радість, почули одалік гавкітню. Прислухавшись, з відки, вони веселійше пустились у дорогу і небагато пройшовши узріли вогоньок.

„Хутір! Єй Богу, хутір!“ сказав філософ. У своїй догадці не обманув ся: неба-

вом узріли вони справді невеличкий хутирок, що складав ся тільки з двох хаток в одному подвірю. В вікнах світив ся вогонь; десяток сливок сторчало під тином. Заглянувши очима крізь діраві, з дощок, ворота, бурсаки побачили подвіре заставлене чумацькими возами. Зьвізди де-не-де зирнули тоді саме на небу.

„Вважайтеж, братіки, не відчепітєсь! Щоб там і не було, а добути нічлїг!“ Три учені мужі разом ударили в ворота і закричали:

„Отвори!“

Заскрипіли двері з одної хати, а хвилю опісля, узріли бурсаки перед собою старуху в старосьвітєському жупанку.

„Хто там?“ закричала вона, глухо кашляючи.

„Пусти, бабусю, переночувати: збились з дороги; так у полі негарно, як в голодному череві.“

„А що ви за народ?“

„А вже-ж народ необразливий: богослов Холява, філософ Брут та ритор Горебець.“

„Нікуда“, проворчала старуха: „у мене народу повний двір і всі кути в хаті заняті. Куди я вас діну? Та ще всі — який рослий та здоровий народ! Еге-ж! у мене ще й хата розвалить ся, як тільки впакую до неї таких. Я знаю тих філософів і богословів: коли таких паниць станеш привімати, то й двора скоро не буде. Йдїть, йдїть! Тут вам не має місця!“— „Змилуй ся, бабусю! якжеж можна, щоб християнські душі пропадали марне, ні за те, ні про те? Де хочеш, вмести нас: а колиб ми що небудь, сяк-так, або й друге дещо такого зробили, — тай нам і руки відсохнуть, та таке хай буде, про що Бог один тільки знає — от що!“

Здавалось, старуха, дещо змякла.

„Гаразд“, сказала, начеб надумала ся: „я впущу вас, тільки всіх вас розміщу по иньших місцях: а то не буде в мене, в серці, спокою, як ви лежати мете у куші.“

„На то твоя воля: не будемо суперничати,“ одвічали бурсаки.

Заскрипіли ворота і вони ввійшли на подвірє.

„А що бабусю“, сказав філософ, йдучи слідом за старухою: „Колиб то тев то, от як то кажуть його.. Єй Богу, в животі начеб хто колісницями став їздить; від самого ранка хоч би тобі трісочка була в роті.“

„Ади, чого йому вже захотіло ся! сказала старуха; ніяк бач у мене нічого такого, і в печі нині навіть не топила.“

„А ми-б уже за всьо отте,“ продовжав філософ, „завтра по щирому розплатилиб ся червінцями. Егеж! проворкотів він тихо: чорта з два захопиш тут ти що небудь! „Сидіть, сидіть! і будьте з сього раді, що вам дають. От чорт приніс якихсь ніжних паничів!“

Філософ Хома від таких слів таки зовсім посоловів; та таки відразу його ніс почув запах сушеної риби; він глянув на шаравари богослова, що йшов поряд нього і узрів, що з його кишені сторчав здоровенний рибячий хвіст: богослов уже встиг украсти з воза цілого карася. А що він учинив се не задля якоїсь там користи, а єдине тільки по своїй привичці і, призабувши зовсім про свого карася, вдруге роз-

дивляв ся, щоб то такого другого вкрати, з наміром у серці не пропустити навіть і зломаного колеса, — то філософ Хома втаращив руку в його кишеню, начеб у свою власну, і виташив карася.

Старуха розмістила бурсаків: ритора поклала в хаті, богослова заперла до пустої комори, а філософа завела в пустий овечий хлів.

Філософ, найшовшись сам один, в одну мінуту стеребив карася, обізрів плетені стіни хліва, турнув ногою цікаву свиню, що продерлась із другого хліва до нього і повернув ся на правий бік, щоби заснути по мертвецьки. Вмить отворились низенькі двері і старуха, нагнувшись, увійшла у хлів.

А що, бабусю! Чого тобі треба? сказав філософ.

Та старуха йшла просто до нього з розпростертими руками.

„Еге, ге!“ подумав філософ. „Тільки ніяк, голубочко, постарілась!“

Він відсунув ся трохи подальше, та старуха без церемонії опять підійшла до нього.

„Послухай, бабусю!“ сказав філософ;
„тепер піст, а я, бач, такий чоловік, що й
за тисячу червінців не хочу поскоромить ся“.

Та старуха розкарячала руки, і ловила
його, не кажучи їй словечка.

Філософови стало страшно особли-
во, коли він помітив, що її очі блистїли
якимсь чудним вогнем. „Бабусю! що ти?
йди, йди собі з Богом! закричав він.

Та старуха не говорила ні слова і хва-
тала його руками.

Він зірвав ся на ноги та хотїв утікати;
але старуха станула серед дверей, вліпила
в нього блискучі очі і опять почала підхо-
дити до нього.

Філософ хотїв відтрунути її руками,
та на диво побачив, що його руки не в силі
підняти ся, ноги ніяк не рушали ся; і він
зі страхом замїтив, що навіть голосу не бу-
ло чути з його уст; слова без голосу вору-
хались у губах. Він тільки чув, як билось
його серце; він видїв, як старуха підїйшла
до нього, зложила його руки, нагнула йому
голову, з бистротою кітки скочила на його
спину, вдарила його помелом по боку, і він,

підстрибуючи, мов верховий кінь, поніс її на своїх плечах. А все те скоїлось, так хутко, що філософ не міг її схаменути ся і вхопив обома руками себе за коліна — намагаючись здержати ноги; та вони, на превелике його зачудоване піднімались самі проти його волі — і він став гарцювати бистрійше черкеського стрібуну. Коли вже минули вони хутір і перед ними відкрила ся рівна долина, а відсторонь простягнувсь чорний, як вуголь, лісок, тоді тільки сказав він сам до себе: „Еге, тажеж то відьма!“

Місячний серп, підкочений в гору, світив на небі. Боязке, північне сяєво, мов закляте покривало, котилось легко її димилось по землі. Ліси, луги, небо її долини, — все здавало ся начеб стало з відкритими очами; вітерець хоч би раз здійняв ся де небудь; серед нічної свіжости було щось вогке, тепле; тіни дерев та корчів, наче комети, острими клинами падали на безмежну рівнину: така була ніч, коли філософ Хома Брут скакав недостямку з їздцем на спині. Він мав якесь нудке, неприємне, а в купі її солодке чуте, що пропихалось

до його серця. Він склонив голову долі і видів, як трава, що була під його ногами, неначеб росла глибоко й далеко, і що верх неї бе прозора вода, мов у гірській криниці, і трава ся здавалась бути дном видного, прозračного у саму глибіню, якогось моря; по крайній мірі бачилось йому в очах, як він укупі з відьмою на спині відбивавсь у сьому безмежньому морю. Він видів, як замість місяця, світило там якесь сонце; він чув, як блаватні морські дзвіночки, клонили голівки і звеніли...; він видів, як ізза осоки випливала русалка, мигтіла спина і нога, пухняста, напруга, вся створена із блиску та тремтіння. Вона звернула ся до нього, — і от її обличчя, з очами світлими, миготлими, з острими, зі співом, що вдирав ся в душу, вже от приближалось до нього, вже було на верхні, і затрусившись звінким сміхом, відвернулось...; і от вона перекинулась на спину — а хмарні її груди, матові, як фарфор*), непокритий глянзурою, просвічували до сонця по краях сво-

*) Порцеляна.

його білого, еластично-ніжного круга. Вода, в виді маленьких баньочок, мов хрустальний дощ обсипала їх. Вона вся дрожить і сьміть ся в воді...

Чи бачить він те чи ні?... Чи се на яві чи снить ся? Та що-ж там? вітер, чи радше музика? звенить і веть ся, і підступає, і вливаєть ся в душу якоюсь нестерпуючою трелю...

Що-ж се? думав філософ Хома Брут, й глядів долі та гнав, що було сили. Піт із нього котив ся цюрком. Він чув бісовсько-солодке почуванє, він почував колючо-солодку втому. Йому часто вбачалось, мов у нього не було зовсім серця і він зі страхом хватав за нього рукою. Знесилений, розгублений він став пригадувати всі молитви, які тільки у його пам'яті телепались. Він перебирав усі закляття проти духів, й опять почував якесь відсьвіженє. Він чув, що його кроки стали з'упинятись, що відьма якось уже слабкійше держалась на його спині, густа трава торкалась його і він уже не видів у ній нічого незвичайного. Ясний серпок сьвітлив на небі.

Гаразд! подумав філософ Хома і почав на голос вимовляти заклія. На останку зі шкорошю блискавки вистрибнувсь із під старухи і скочив як стій, на її спиву. Старуха дрібцюючи пігнала так бистро, що іздець ледви зміг захопяти тху. Земля, знать мелькала нід ним; всьо було ясне при місячнім хоч й не повнім сьвітлі; долини були рівненькі; та всьо від шкорошти мелькало неясно й здавалось збитим його очам. Він підняв із землі покинену ломаку та став з усьої сили періщити старуху. Дикі голосьня видала вона; зразу були вони сердиті й грізні, потому слабшали приятнійше та чистійше, а потім уже тихисенько що й но звеніли, наче дрібненькі серебряні звіночки і прошибали його душу; мимохіть мелькнула в голові гадка: Справдешня-ж се старуха? „Ах, не здужаю більше!“ проказала в знемозі і... упала на землю.

Він став на ноги й заглянув їй в очи (на сьвіт благословилося, а віддаль блестіли золоті верхи київських церквей): перед ним лежала красавиця з розтріпаною розкішною косою, з довгими як стріли бровами. Нечу-

ло відкинула вона на обі сторони біленькі нагі рученята й стогнала, звернувши до горі очи, що були повні горячих сліз.

Затрусився Хома, мов листок на дереві; жаль і якась химерна тривога, незнана для нього самого, у купі напосіли на нього. Він пустився втікати, що тільки стало сили. Скрізь дорогою билось безвпинно його серце, і ніяким чином не міг собі витолкувати, що то за страшне, нове чуте заволоділо ним. Йому вже відхотіло повертати в хутір, тільки пімчав стрілою у Київ роздумуючи всю дорогу про сю дивну пригоду.

Бурсаків майже не було в городі; всі розійшлися по хуторах будьто на кондиції, будь прямо без них, задля того, що скрізь по українських хуторах можна було їсти галушки, сир, сметану і вареники, завбільшки шапок, не заплативши ні одного гроша. Величезна роз'їхана хата, де поміщались бурсаки, була вся пуста, і скільки не нанишпорився філософ по всіх кутах, ба навіть обшукав усі діри й самотряски під кришою, та таки не найшов ні шматоч-

ка хліба, ні хоч би тобі клаптика сала; ба й старих книшів ніде не було слідно, бо все по звичаю позапрятавали бурсаки.

Та філософ скоро придумав, як би то поправити своє лихо-горе; він пройшов, посвистуючи разів три по ринку, зморгнув ся в самому кінці з якоюсь молоденькою, в жовтому очіпку, вдовою, що продавала стрічки, рушничний дрібязок та колісця, — і того дня нагодувала його пшеничними зарениками, курятком, — словом, не можна було перечислити, що було у нього за столом, накритім внутрі маленького хутора, серед вишневого садочка. У той самий вечір виділи філософа в коршмі: він простяг ся на лавку і, по своїому звичаю, покурював люльку і при всіх викинув жидови-коршмареву пів червінця. Перед ним стояв кухлик. Байдужними очами позирав він на прохожих й вихожих і зовсім забув уже про свою чудернацьку пригоду.

Серед того розійшлась повсюди чутка, що дочка єдного багатющого сотника, що його хутір пядесять верств від Києва, вернула ся із прогульки одного дня вся побита

їй ледве на силу дотягла ся до батьківського хутора, їй вже, їй — три чверти до смерти — та ще перед смертю висказала бажанє, щоб відхідну по нїй та молитви в протягу трьох днів після смерти читав один із київських семінаристів: Хома Брут. Про все те дізнав ся філософ від самого ректора, що нарочно прикликав його до своєї кімнати та сповістив, аби він без найменшого вагання спішив мерщїї в дорогу, що славетний сотник нарочно за ним прислав людей і возик.

Філософ здригнув ся якимсь не своїм чутєм, що його їй сам не міг розібрати. Темне предчутя говорило йому, що його жде щось не добре. Сам не відаючи чому, відрубав прямо, що не поїде.

„Стривай, domine Хома!“ промовив ректор (в деяких випадках обходивсь він дуже ввічливо зі своїми підвладними): бач, тебе ніякий чортяка про те їй не питає, хочеш ти їхати, чи ні. Я тобі скажу тільки те, що коли ти ще будеш показувати свої примхи, та їй до того мудрувати, то прикажу тебе по спинї їй по иньшому так здорово почув-

храти молодим березником, що вже й у парню не треба ходити.

Фільсоф, почухравшись злегка за вухо, вийшов мов не свій, не кажучи ні слова. Всю надію поклав він собі при першій вдатній нагоді на свої ноги. В задумі сходив він по крутих східцях, що вели в подвір'я, обсажене тополями, і на хвилину зупинився, почувши досить виразно голос ректора, що давав прикази своєму ключнику та ще якомусь, — здасться одному із людей від сотника.

„Подякуй панови за крупи та яйця“, говорив ректор, „та скажи, що як тільки будуть готові ті книги, про які він пише, то я таки й зараз пришлю: я віддав їх уже переписувати писарчукови. Та не забудь, мій голубчику, докинути панови, що на хуторі в них, я добре те знаю, водить ся, хороша риба, а найбільш усього осетрина, то от, як би те, коли-б деяка нагода, тоді й прислав-би: тут по базарах таки й негарна, а до того, знай, що й дорога. А ти, Явтуху, дай хлопцям по чарці горівки...; — а

«Філософа таки привязати, а ні — так митю накиває пятами.»

„Чи-бач, чортів сину!“ — подумав філософ — „пронюхав лабатий вюн!“

Він зійшов на діл і побачив буду, що з разу прийняв був за хлібну сушню на колесах. В самому ділі була вона так глибока, як піч, де обпікають ся цегла. Се була собі звичайна краківська тарадайка, в якій зміщалося із пів сотки Жидів, що возились з товарами по всіх городах, де тільки їх ніс занюхав ярмарку. На нього ждало чоловіків зі шість, здорових та дужих козаків, що вже не одно прожили на сьому світі. Їхні свитки були з тонкого сукна, а китиці по боках вказували на те, що вони служили в доволі знатного та багатого пана; невеличкі шрами вказували на те, що вони бували колись-то на війні не без слави.

„Що-ж вдіяти? Чому бути, тому й не минути!“ подумав собі філософ а, звернувшись до козаків, проказав грімко: „Здорові були, братя товариство!“

„Здоров був, пане філософ!“ одвічав дехто з козаків.

„Так от мені прийдець ся сидіти з вами у купі? Ех!... славетна бричка!“ протягав він, саджаючись. „Тут би тільки наняти музику, а то й потанцювати-б було куди“.

„Адже-ж, тарадайка під міру!“ сказав один із козаків, садячись на полудрабок враз із погоничем, що обвязав голову лахмітем замість шапки, яку поскорив ся пропити у корчмі. Других п'ять у купі з філософом полізло у буду й поклато ся на мішках, що були повні всякої покупки, котру козаки поробили в городі.

„Цікаво знати-б“, сказав філософ „коли-б отсю бричку набив скрізь товаром, от хочби — сілю чи залізними клинами, скільки потреба-б тоді до того коний?“

„Еге-ж!“ сказав по задумі козак, що весь час сидів на полудрабку, „тоді запряглось би скільки треба коний.“

Після такого розумного одвіта козак уважав себе в повному праві мовчати усю дорогу.

Філософови доконче хотілось вивідати докладнійше, хто саме був отсей сотник, яка його вдача, що чутно було про його

дочку, що в такому виді вернулась домів і як раз зустрінулась зі смертю й що її історія вязалась тепер з його особою, по якому й що робить ся із них дома. Він звертав ся до них із запитами; але з козаків також філософи, бо йому в одвіт мовчки курили люльки, здорово простягнувшись на мішках.

Один тільки з них звернув ся до погонича, що сидів на передку, з невеличким приказом: „Дивись, Оверку, ти старий роззяво, як тільки підїдеш до того шинку, що на чухрайлівському шляху, то дивись, не забудь пристанути й розбудити мене та ще й других молодців, коли-б у кого трапилось здрімати.“

Після сього здрімав ся він доволі здорово. Опроче сей приказ був зовсім даремний тому, що як тільки ся велетенська брика зблизилась до шинку на чухрайлівському шляху, всі в один голос загули: „Стій!“ Та ще до того Оверкові коні були так привчені, що ставали самі перед кожним шинком.

Не зважаючи на гарячий липневий день, усі вийшли з брочки, пустилися в низеньку, замазану кімнату, де Жид-арендар із великою радістю кинувся приймати своїх старих знайомих. Жид приніс під полою декілька ковбас із свинини, і поклавши на стіл, сейчас відвернув ся від того проклятого талмудом насіння. Всі всадовились кругом стола, глиняні кружальця появились перед кождим із гостей. Філософови Хомі годилось також брати участь у сьому гуртовому празнику. Та що Українці, коли вже підхмелять ся, доконче стають цілувати ся, чи то плакати, то скоро вся хата загула від гумору. „А ну-ко Спириде, поздоровкаємо ся!“ „Ходи сюда Дорошу, я обніму тебе!“

Один козак, старший всіх иньших, сидувусий підперши бороду рукою, став із серця плакати-ридати, що в нього не має ні батька ні матери і, що він одним одинокий на світі. З другого був ще більший старун, що безперестанно втішав його словами: „Не плач! Їй-Богу, не плач!“

І що-ж тут? Тільки Бог знав, що ко-

му доля... У одного козака, що звав ся Дорош, цікавість видерлась ген аж на карк, і він запитував його: „Я радий би знати, чого в вас у бурсі учать: того самого, що дяк читає в церкві, чи може й чого иньшого?“

„Не питай ся!“ сказав мов не своїм язиком старун, „хай йому там буде, як було. Бог уже то знає, — як треба; Бог усьо знає“.

„Ні, я хочу знати“, говорив Дорош; „що там воно написано у тих книжках: хто зна, може й що зовсім иньше, чим у дяка.“

„Ех!... Боже мій, Боже!“ говорив старий козак; „навіщо таке ще й говорити? Така воля Божа й усьому — амінь! Вже що Бог наслав, те ніяк не переміниш“.

„А мені таки хочеть ся знати всьо, що-б і не було там у них написано? Я піду в бурсу, ей-Богу, піду. Що-ж ти гадаєш, я не второпаю? „Всього вивчусь, от тобі й на...!“

„Ех!... Боже мій, Боже!...“ говорив порадник і спустив свою голову на стіл, бо

вже ніяк було вдержати її на карку. Другі козаки гуторили про панів, та правили об тім, від чого на небу сьвітить місяць.

Фільософ Хома, узрівши козацькі голови в такому настрою, зважився тим покористатись та дати ногам знати. Найперш звернув ся він до сідоглавого козака, що гірко ридав за вітцем та матірю:

„І щож ти, батьку, розплакав ся? сказав до нього; я й сам сирота! Пожалуйте, хлопці, та пустіть на волю! З мене вам не багато пожитку!“

„Пустім його на волю!“ — обізвалось декілька — „адже-ж він сирота; хай собі йде кудя хоче“.

Ех!... Боже мій, Боже! проказав старовина, що саме тоді підійняв голову: Пустіте його! Хай йде собі!...“

І козаки вже самі хотіли провести його на чисте поле! Та той, що показав свою цікавість, з'ушпинив їх, сказавши: „Не руште його; в мене охота погуторити про бурсу; сам я піду у бурсу...“

Одначе, хто зна, чи ся утеча могла би доконати ся через те, що як тільки фільософ

задумав піднести ся з за стола, тоді його ноги начеб здеревіли, і дверий в кімнаті таке множество в нього вбачалось, що ледви чи надибав би був справдешній.

Тільки ген під вечір уся громада спогала, що час вибрати ся в дальшу дорогу. Всадовивши ся в брику, поплентали ся по шляху, поганяючи коний та співаючи пісню, якої слова та тямку хто зна', чи-б де-хто її розібрав. Наблукавши-сь більше як пів ночи, що крок збиваючи-сь із правої дороги, спустили ся накінець із крутої гори в долину, а філософ запримітив по боках частокіл чи то плетінь, звідки видно було дерев'яні криші. Отсе її був чималий хутір, що приналежав козацькому сотникови. Вже було далеко по за північ; небо було темне, лиш де-не-де миготіли зьвіздки. Ні в одній хаті не видно було вогня. В супроводі собачого гавканя вїхали вони в подвірє. По двох боках замітні були криті соломою возівні та домики; один із них, що стояв як раз по середині проти воріт, красував ся поміж другими її сторчав понад усіх. Се, як здавалось, був хутір сотника. Тарадайка

впинила ся перед невеличкою возівнею, а наші подорожні вирядили-сь спати. Фільософ хотів деяк оглянути знадвору панські хорони; та як він і не сьвітив своїми очима, нічого не з'умів ясно второпати: замість хати привидів ся йому медвідь; із димаря робив ся ректор. Фільософ на всьо махнув рукою та почалапав спати.

Коли прокннув ся, цілий дім уже ворухав ся: тої ночі вмерла була панночка. Слуги вештались* на поквапки сюда й туду; деякі старухи відправляли голосінне; товпа цікавих гляділа крізь паркан на панське подвіря, наче-б змогла дещо доглянути. Тепер при вільнім часі став фільософ обзирати ті місця, яких не міг розглянути нічу. Панський дім—се була низенька, невеличка будівля, які в старині звичайно ставились на Україні; зверху прикривала його солома; маленький, гострий та високий присінок враз із віконцем, похожим на підняте до гори око, весь був забарвлений голубими і жовтими квітками та червеними півмісяцями; він був підпертий дубовими стовбцями, до половини круглими,

в низу шестигранними, з цяцькованою обточкою в верху. Під тим присїнком був невеличкий рундучок із лавочками по обох сторонах. По боках хати була піддашня на таких же стовбцях, инколи кручених. Висока груша з гострим вершочком і тремтячим листечком зеленїла перед хатою. В дворі комора одна проти другої — як широка вулиця, що вела у присїнок. Позаду комір близь самих ворїт стояли трикутниками два улїї, один проти другого, криті також соломою. Трикутна стїна кожного з них була знадоблена рїжними образами. На одній із них був намальований козак, що сидїв на бочці, й держав над головою кружок із написю: „Все випю!“ На другому фляшка з келишками, по боках для краси, снятий дуба кїнь, дудка, бубон та надпись: — Вино — козацька розрада. — З гори одної шопи виглядав крїзь велику димницю барабан та мїдяні труби. У ворїт стояли двї пушки. Всьо те вказувало, що хозяїн двора любив повеселити ся, а в його хуторі часто гомонїли бенкетні оклики. За воротами стояли два вїтряки. Позаду хати

йшли сади, а крізь верхи дерев видні були темні димарі, що скривались у зеленій гушавині хат. Весь хутір стояв на широкому та рівному збочі гори. Від півночі засла- няла весь вид крута гора, а своєю подошвою досягала подвіря. Коли глянути на неї від долу, здавалась бути ще крутішою, а на високому її вершку сторчали дене-де по- гнуті стебла сухого буряну та чорні- ли на світлому овиді; її обдер- тій глиняний вигляд навівав у серце якусь тугу; вся вона порита водоріями та дощевими перетіками. На крутому її косо- горі в двох місцях сторчали дві хатки; над одною з них розпростерла віти кріслата я- блоня, підперта у коріня невеличким кілем та підсипана дещо землею. Яблока, збивані вітром, котили-сь у саміське панське подвірє. З вершка по всій горі вила ся стежка, а спустившись у низ, котилась по-при двір у село. Коли філософ змріяв сю страшну кручу та згадав вчорашню дорогу, то не міг собі у голові розв'язати, чи то в пана були надто второпні конята, чи в козаків надто тверді лоби, коли в нетверезому стані

не полетіли коміть головами у купі з тарадайкою та клунками. Філософ стояв на висшому місці в подвірю, а коли обернув ся й глянув позад себе, йому представив ся иньший вид. Село в купі з узгірем котилось на рівнину. Безмежні степи відкривались ген-ген у далечину; ярка їх зелень що раз темніла в міру, як тільки віддалялись, а цілі ряди сельбищ синіли вдалі, хоч одно від другого більш як дваїцять верст. По правому боці отсех степів тягнулись гори, а ген далеко ледви видньою стягою горів та темнів батько Дніпро.

„Ех, славна сторона!“ сказав філософ: — от тут би жити, ловити рибу в Дніпрі та ставочках, полювати тенетами та стрільбою хохітви та зайці! Опроче я гадаю й садків тут не мало в тих лугах. Садовини можна насунити до волі та продати в город, будь викурити з неї вишнівку, бо й вишнівка з садовини не зрівнає ся з якою небудь сивухою. Та не завадить подумати об сїм, яким чином дмухнутиб відсїля.“

За тином помітив він маленьку стежечку, що її зовсім вкривав розкущений бу-

рян ; поклав безчутно на неї ногу, думаючи вперед тільки погуляти, а відтак тишком-нишком, проміж хатами та таки махнути у степ. Серед того з нечева почув на плечу доволі твердо руку.

По заду нього стояв той самий старий козак, що вчора так гіренько жалів над смертю батька та матіри та над своїм сирітством-бурлацтвом.

„Дармо ти гадавш, пане філософе, майнути із хутора!“ говорив він ; „сього у нас не водить ся, щоб було можна втікнути : та й дороги для пішоходців, бач, не гараздовні ; краще йди до пана : він на тебе давно жде у світлиці.“

„Ходімо ! Що-ж... я ще й з охотою !“ сказав філософ і пішов у слід за козаком. Сотник уже постарілий, з сідими вусами та виразом чорної нудьги, сидів у світлиці перед столом, підперши обома руками голову. В нього було коло пів сотки літ ; та глибока журба на його лиці і блідо-охлялий його цвіт вказували на те, що його душа була побита й зажурена, а вся давня веселість та шумне жите пропали мов ка-

мінь у воді. Коли з'явився Хома в купі зі старим козаком, він відіймив одну руку та легко кивнув головою на їх низький поклін.

Хома і козак із шанобою пристанули у дверьох.

„Хто ти й звідкіля та якого звання, добрий чоловіче?“ промовив сотник ні то ласкаво, ні суворо.

„Я з бурсаків, філософ Хома Брут...“

„А хто був твоїм батьком?“

„Не знаю сього, вельможний пане.“

„А твоя мати?“

„Йї матіри не знаю. По здоровому розумови, конче була мати; та хто вона й відкіля, коли жила йї де ділась, — ей Богу, добродію, не вгадаю.“

Старик замовк і — здавалось — на хвильку глибоко призадумався.

„Яким чином пізнав ся ти з моєю дочкою?“

„Не пізнав ся, вельможний пане, ей Богу, не пізнав ся! Ще ніякого діла не мав із панночками, скільки ні живу на світі. Щур їм, щоб не сказати де що стидкого!“

„Відкіля-ж вона не кому иньшому, а тільки тобі назначила читати?“

Фільософ на те здвигнув плечима: „Бог його знає, як те розібрати. Кождий відав, що иноді панам захочеть ся такого, що сам найбільш грамотний чоловік того не розбере; і пословиця говорить: — Скачи враже, як пан каже.“

„Еге-ж, а не підбріхуєш ти, пане фільософе“.

„Хай в мене оттаки на тому місци грім трісне, коли-б я в дечому підбрехав ся!“

„Коли-б тільки хвилинку довше прожила ти“—тужливо сказав сотник—„тоді-б я певне про все дізнав ся“. „Нікому не давай читати по мені, тільки пішли, тату, сейчас у київську семінарію і привези бурсака Хома Брута; хай три ночі молить ся по грішній моїй душі. Він знає...“ „А що саме він знає, про те вже я не дослухав ся: вона, голубка, тільки її могла сказати, і умерла. Ти добра людина, знана повсюди сьвятим житєм та богоугодними ділами, і вона мабуть не мало наслухалась про тебе“.

„Хто? Я?“ сказав бурсак, поступившись у зад не мало здивований. „Я сьвятого життя?“ — проказав він заглянувши прямо сотникови в очи. „Бог з вами, пане! Що ви таке гугорите? Та я, — хоч воно й не подоба сказати, — ходив до бублейниці в самій страстний четвер“.

„Ну... хай його, уже не даром так позначено. Ти маєш сього дня вже начати своє діло“.

„А я-б на те сказав вашій милости... Воно, справді, всякий чоловік, — вразумлений сьвятому писанію, може по помірности... тільки сюда пристояло-б покликати диякона, а по крайній мірі, дяка. Вони на сьому вже й зуби з'їли та знають, як воно все там робить ся; а я... Та ще у мене й голос не такий, і сам я — чорт зна'що. І з виду я ніяка парсуна...“

„Вже ти собі, що хочеш, тільки я все, що заповіла мені моя голубка, все зроблю і в нічому не пожалію. І коли ти від сього дня через три ночі відправиш, як слід, над нею молитви, то я нагороджу тебе; а ні

— то я самому чортові не радив би розсердити мене“.

Останні слова сказав сотник так рішучо, що філософ вповні зрозумів їх значінє.

„Ходи за мною!“ сказав сотник. Вони вийшли до сінниї. Сотник відтворив двері до другої кімнати, що була напроти першої. Філософ пристанув на хвилюку висмаркати ся в сінях і з якоюсь неприємністю і страхом переступив поріг.

Весь поміст був засланий червоною китайкою. В кутку, під образами, на високому столі, лежало тіло мерця, на рядні із синього оксаміту з золотими тороками та китицями. Високі воскові свічки, оповиті калиною, стояли в ногах і в головах кидаючи мутне світло, що губило ся серед дня. Лице мерця було від нього заслонене нерозрадним батьком, що сидів перед нею, звернувшись спиною до дверей. Філософа напугали слова, що він почув:

„Не об тому я горюю, моя наймиліша для мене доню, що ти серед цвіту свого життя, не діждавшись глибокого віку, мені на горе та тугу, покинула землицю; я об

тому горюю, моя голубко, що не знаю, хто саме, той лютий для мене ворог, став причиною твоєї смерті. Коли-б я знав, хто міг подумати тільки образити тебе, або хоч би й сказати де що нелюбого про тебе, то клянусь Богом, не видіти б йому більше своїх дітей, коли в нього тільки літ, що в мене, та не видіти б йому ні батька ні матери, коли би в нього не було літ, а його тіло викинули би на жир птицям та степовим звірюкам! Тільки, горе мені, моя лісна рожечко, моя перепеличко, моя ти ясочко, що проживу я останній свій вік без ніякої втіхи-осолоди, втираючи полою дрібні, рясні сльози, що котити-муться з моїх старих очей, тоді, як мій ворог буде веселити ся та нишком кепкувати над хирним старцем...“

Він пристанув і тяжко-важко зажурився, а рясні сльози котились цілим поточком...

Фільософ зворушив ся такою безрадною долею; він закашлав та глухо подрав по горлі, бажаючи де-що прочистити свій голос.

Сотник обернув ся до нього та вказав

йому місце в головах помершої, перед величким стільцем, де лежали порозкладані книги.

„Три ночі сяк-так відроблю, подумав філософ: за те пан набв мені обі кишени самими щирими червінцями.“

Він зблизився до стола, ще раз відкашлав, і став читати, не зважаючи на ніщо, та не відважуючись глянути на лице мерця.

Зацарювала глибока тишина. Він запримітив, що сотник вийшов. Повагом підняв він голову, щоби подивитися на мерця, і...

Мороз перебіг по його жилах: перед ним лежала красавиця, яка тільки коли небудь могла проживати на землі. Здавалось, ще ніколи черти лица не склались у нікого в такій різкій, та гармонійній красоті. Вона лежала, наче жива; чоло прекрасне, ніжне, як сніг, як сrebro, здавалось, думало про щось; брови — ніч серед сонішнього дня, тонкі, рівненькі, гордовито піднялися над закритими очима; а повіки, запали стрілами на личко, що палало жаром бажань; губи — ягідки, готові усміхнути ся сьміхом щастя,

потопою радості... Та в них, у тих самих чертах він бачив щось суворе, страшне. Він чув, начеб його душа ставала якось хиряво нити, начеб серед вихру весіля та ворухливої юрби заспівав хто похоронну пісню. Ягідки її губ, здавалось, прикипали кровію, — до самого серця. В мить щось страшно-знайоме показалося у неї на лиці. „Відьма!“ скрикнув він не своїм голосом, завернув очі в бік, весь поблід та став читати свої молитви. То була та саміська відьма, що він убив!.. Скоро тільки сонце стало заходити, вмерлу понесли до церкви. Філософ одним своїм раменем піддержував чорну жалібну домовину, і чув на своїх плечах щось холодне, як лід. Сам сотник ішов попереду та ніс рукою праву сторону тісної хати помершої. Деревяна, почорніла церква, вбрана зеленим мохом, із трьома гостроверхими банями, сумовито стояла на краю села. Пізнати було, що в ній давно вже не правилась ніяка служба. Майже перед кождим образом світили ся свічки: Домовину покладали по середині церковці проти самого вівтаря. Старий сотник ще раз поділював

вмерлу, завернув ся назад та вийшов у купі з тими що несли; звелів гарненько на-кормити філософа, а після вечері завести його в церков. Зайшовши у кухню всі ті, що несли домовину, стали прикладати руки до печі, що по звичаєви роблять Українці, коли узять мерця.

Голод, який саме тоді почув філософ, зневолив його на кілька хвиль зовсім забути про вмерлу. Незабаром уся двірня мало — помало стала сходити ся у кухню. Кухня в сотницькому домі була похожа в дечому на казино, де злізало ся все, що животіло в дворі, не пропускаючи в сьому числі її собак, що приходили, поспускавши хвости, під самі двері за костями її помиями. Кудиб кого її неспілили та в якій би то її не було справі, він завсіди перш усього заглянув у кухню, щоб хоч хвилину випочати на лавці і викурити люльку. Все парубоцтво, що жило в хуторі, та чепурилось у козацьких свитках, весь день пролежувало тут на лавці, під лавкою, на печі, або її прямо де тільки можна було в спокою пролежати. При тім кожний раз-в-раз забував у кухні чи шапку,

чи нагайку для чужих собак, чи то їй дещо иньше. Та найбільше громадилось підчас вечері, коли приходив і табунщик, що весів позаганяти своїх коний до загороди і пога-няч, що приганяв доїти корови та всі иньші, яких за дня їй непобачиш на хуторі. По вечері завелась у товаристві гутірка, звичайно гуторили про все: і про те, хто вшив собі нові шаравари, і про те, що є в внутрі землі, і хто з них зустрічав вовка.

Фільософ присів у купі з другими в широкий кружок на вольному воздуху перед порогом кухні. Незабаром висунулась із дверей бабуса в червоному очинку, держачи в обох руках горячий горщик із галушками і поставила його серед товариства, що готовило ся вечеряти. Кождий виняв із своєї кипені деревяну ложку; другі, що не мали, то їй деревяну спичку. Як тільки уста стали повертатись у декого повільнійше, а вовчий голод усього товариства в дечому втихомпирив ся, тоді богатях зачіпило розмови. Гутірка, по звичаєви, мала повернутись про мерця.

„Чи правда то“, сказав один молодий

вівчарик, що насадив на шкіряну перевязь свої люльки тільки гудзів та мідяних бляшок, що була похожа на дрібну крамницю.

„Чи правда, що панночка, хай її царство у небу, знала-сь таки з нечистим?“

„Хто? Панночка?“ сказав Дорош, уже знайомий давнійше нашому філософови.

„Та з неї була таки ціла відьма! Я присягну, що відьма!“

„Годі, буде, Дороше“, відізвав ся другий, що скрізь дорогу залюбки розважував, „воно не наше діло. Бог із ним! Про се нема що й балакати!“ — Та Дорош ніяк не був тоді настроєний мовчати; він тільки що перед тим ходив із ключником у купі до пивниці за якимсь там потрібним ділом, а схилившись разів два до двох чи трьох бочок, вийшов відси надмірно веселий та торкотів, наче сорока.

„Чогож ти хочеш? Щоб я мовчав? — сказав він; „та вона на мені самому їздила. Єй-Богу їздила!“

„А що дядьку?“ обізвав ся молодий вівчар із гудзами, „чи можна впізнати по яких прикметах відьму?“

„Не можна“, одвітив Дорош; „ніяк не впізнавш; хоч усі псалтирі перечитай, а таки про се ні ду-ду“.

„Можна, можна, Дорошу; не кажи такого“ відрубав попередній порадник; — уже Бог не даром дав всякому иньший обичай: люди, що знають науку, говорять, що у відьми в маленький хвостик“.

„Коли баба стара, то її відьма“ сказав байдужно сивий козак.

„Вже то її ви, нічого казати!“ підхопила стара баба, що саме тоді сипала свіжих галушок у порожній горшок — „справдешні, грубі кабани!“

Старий козак, що йому було на імя Явтух, а на прозвище Ковтун, сердешне втішив ся, коли замітив, що його слова до живого вразили старуху; а погонич товару так зареготав ся, начеб два бики, ставши один проти одного, разом заревли.

Начата гутірка сильно зацікавила нашого філософа, і він доконче забажав розвідатись про вмерлу сотникову дочку. Тому бажаючи опять завернути на попередню гутірку, звернув ся до свого сусіда з таки-

ми словами: „Я радий дізнати ся, чому всьо товариство, що саме тут сидить при вечері, вважає панночку відьмою? Щож, не вжеж вона кому-небудь лиха наварила, або й звела кого-небудь?“

„Всяко бувало“, одвічав один із проміж товариства, з лицем гладким, похожим на лопату.

„А хтож не нагадає псяра Микиту, або такн й того...“

„А щож то такого той псяр Микита?“ сказав філософ.

„Пождіть! я вповім про псяра Микиту“, сказав Дорош.

„Я вповім про Микиту“, кричав табунщик — тому, що він був моїм кумом“.

„Я вповім про Микиту“, сказав Спірид.

„Стривайте, стривайте Спірид розкаже!“ — загуділа товпа.

Спірид став говорити: „Ти пане філософ Хомо й не знав ніколи Микити. Ех, не здиблеш такого другого ніколи! Кожду собаку він, бувало, так знає, як рідного батька. Теперішній псяр Микола, що сидить третім за мною, й на помело Микиті не

здав ся. Хоч він не згірше розуміє своє діло та проти нього він — дрянн, помії“.

„Ти гарно говориш, гарненько!“ сказав Дорош, кивнувши притакуючо головою.

Спірид продовжав: „Зайця скорше у-видить, чим утреш із носа табаку. Бувало свисне: „А ну, Розбії! а ну-но Бистренька!“ а сам на коні, що — тільки сили, і вже не треба й казати, хто кого скорше пережене: чи він собаку, чи собака його. Сивухи квар-ту так свисне в мить, наче-б і не було. Славний був псяр! Тільки з недавного ча-су став він зазирати раз-у-раз до панночки. Обізнав ся він справді з нею, чи вже вона його так вчарувала, тільки пропав чоловік, збабів зовсім; зробило ся з нього, чорт зна що, тьфу! стидно й казати“.

„Гарно!“ — сказав Дорош.

„Як тільки бувало панночка зирне на нього, то й поводи з рук пускає, Розбоя зо-ве Бровком, спотикає ся і чорт зна, що ро-бить. Одного разу панночка прийшла до стайні, де він чистив коня. — Дай, — ка-же — Микитко, я положу на тебе мою ніж-ку. — А він дурний і радий тому: „Не

тільки ніжку, а то й ціла садовись на мене“. Панночка підняла свою ногу, і як тільки він узрів її нагу, повненьку, біленьку, то каже, — поморока так і отуманила його. Він, дурак, нагнув спину, а схвативши обома руками за її нагі ніжки, пустив ся гарцювати, наче кінь, по всьому полі і куда вони так їздили, він нічого не міг сказати; тільки вернув ледви живий і з того часу зісох цілий, як щипка; і коли раз прийшли у стайню, то замість нього лежала тільки купа попелу та пусте відро: згорів зовсім, згорів сам собою. А такий був псяр, якого на цілому світі не можна найти.

Коли Спірид скінчив свою казку, зі всіх сторін пішла бесіда про заслуги бувшого псяря.

„А про Шептиху ти не чував?“ сказав Дорош, звертаючись до Хоми.

„Нічого“.

„Еге, ге, ге! Так у вас у бурсі, видно, не дуже великого розуму вчать. Ну, послухай. У нас є на селі козак Шептун, — гарний собі козак! Бувало любить дещо й украсти та збрехати по волі, та... гарний ко-

зак. Його хата не дуже далеко відсіля. В таку саму пору, як от ми тепер сіли вечеряти, Шептун із жінкою, покінчивши вечерю, полягали спати; а що погода була гарна — то Шептиха лягла на дворі, а Шептун у хаті на лавці; чи ні: Шептиха в хаті на лавці, а Шептун на дворі...“

„І не на лавці, а на полу лягла Шептиха“ — підхопила баба, що стояла під порогом і підперла бороду рукою!

Дорош глянув на неї, відтак глигнув до долу, потому опять на неї і по короткій мовчанці сказав: „Коли я скину з тебе при всіх спідницю, то не гарно воно буде.“

Отта осторога мала свою силу. Старуха замовкла і вже ні разу не перебила річи.

Дорош говорив дальше: „А в колісці, що висіла посеред хати, лежала річна дитина, не знаю, хлопець, чи дівчина. Шептиха лягла, а потім чує, що за дверима дреть ся собака та вив так, хоч бери та з хати втікай. Вона наполохалась, бо то баби такий дурний народ, що висунь їй під вечір із за дверий язик, то й душа утікне в п'яти. Та

гадає собі: — Дай-но я ударю по морді прокляту ту собаку, може таки перестане вити — і, взявши коцюбу, пішла отворити двері. Не встигла ще вона добре отворити, як собака кинулась їй попід ноги і прямо до дитини в колисці. Шептиха видить, що то вже не собака, а панночка; та до того, нехай би її панночка, та вже хоч у такому виді, як вона її знала, — таке, тоб ще її нічого; та в тому вся річ, що вона була вся синя, а очі горіли, наче грань. Вона вхопила дитину, прокусила їй горло та стала пити з неї кров. Шептиха тільки крикнула. — Ох, лишенько! — таїї із хати. Тільки видить у сінях двері заперті; вона на стрих; сидить і дροжить дурна баба; відтак бачить панночка йде до неї на стрих, кинулась на неї та стала дурну бабу кусати. Вже ранком Шептун витавив із відтам свою жінку, всю покусану та посинілу; а на другий день і вмерла дурна баба. От яке то діється по широкому світу! Воно хоч і панського роду, та все, коли відьма, то відьма.“

Після такого оповідання Дорош самодовільно оглянув ся та всадив палець у свою

люльку, ладнаючи напхати її тютюном. Предмет про відьму став ся невичерпаний. Кожній чергою старав ся що-небудь розказати. До сего відьма в виді стирти сїна приїхала під самі двері хати; у того — вкрала шапку або люльку; не одній дівці на селі відрізала косу; у других випила де кільки відер крови.

На кінець уся велика компанія опамяталась і побачила, що забалакала ся вже через край, — тому, що на дворі була вже темна ніч. Всі стали розходити ся по нічлігах, хто до кухні, хто до шопи, а хто серед самого таки подвіря.

„А ну, пане Хомо! тепер і нам пора йти до покійниці“, сказав сїдоглавий козак, звернувшись до філософа, і всі четверо, в тому числі Спірид і Дорош, пустили ся до церкви, перішучи по дорозі нагайками собак, яких на вулиці була тьма-тьменна і які зі злости гризли їх палиці.

Філософ, не вважаючи на те, що вспів підкріпити себе доброю чаркою горівки, чув тайком страх, що збільшав ся по мірі того, як вони зближали ся до осьвіченої церкви.

Казки і дивні історії, які він чув недавно у сотника, помагали ще більше буяти його фантазії. Темрява під тином і деревами стала рідшати; місце ставало чим раз більше пусте. Накінець вступили вони за стару церковну огорожу в невеличке двориче, за котрим не було ні деревця, а простягало ся одно пусте поле та оповиті вічною темрявою луги. Три козаки вкупі з Хомою ввійшли по крутих східцях до присінку і вступили в церкву. Тут і лишили вони філософа, бажаючи йому щасливо відправити свії обовязок, і по приказу пана заперли за ним двері.

Філософ зістав ся один. З разу він зівнув, потім протягнув ся, відтак хукнув в обі руки, а врешті вже її розглянув ся. По середині стояла чорна домовина; свічі світили ся перед темними образами; їх світло освічувало тільки іконостас і дещо середину церкви; дальші кути притвору були оповиті темною мракою. Високій старинний іконостас уже показував глибоку старість; скрізь різьба, покрита золотом, ще блистала тільки деякими іскрами: позолота в одному місци опала, в другому зовсім почор-

ніла; образи святих до крихітки потемнілі, гляділи якось сумовито. Філософ ще раз докруги обглянув ся: „Що-ж?“, сказав він, „чого тут бояти ся? Чоловікови тут прийти нікуда, а від мерців та захожих із того світа є в мене молитви такі, що як прочитаю, то вони мене й пальцем не торкнуть ся. Нічого!“ повторив він і махнув рукою „будемо читати“. Підійшовши до крилоса, побачив він кілька вязанок свічок. „От се й гаразд“, подумав філософ, „треба освітити всю церкву так, щоб було видно, як у день. Ех, жаль, що в божім храмі не можна люльки викурити!“

І він приняв ся приліпляти воскові свічки по всіх примурках, стільцях і образах, не жаліючи їх нічого, і незабаром уся церква була повна світла. В верху тільки темрява стала будьто темнійша, а похиюні образи гляділи ще більш похмурно із старинних різьблених рам, що де-не-де блимали позолотою. Він підійшов до домовини, з острахом глянув на лице вмерлої, і не міг де що здригнувшись не зажмурити своїх очей; така страшна, чудова красота!

Він відвернув ся і хотів відійти; та по химерній цікавості, по химерному самому собі суперечному почуваню, що не покидає чоловіка, передовсім у страху, він не стерпів, відходячи, не зиркнути на неї, а потім придусивши той страх, глянув іще в друге. Справді — гостра краса покійної здавалась страшна. Може бути, вона-б не вражала таким проймаючим страхом, коли-б була трохи гідкійша. — Та в її чертах нічого не було темного, мутного, вмерлого; вони були живі і філософови здавало ся, що вона глядить на нього закритими очима. Йому також здавало ся, що із під рісниці правого її ока покотила ся сльоза, а коли вона приставула на щоці, то він розпізнав ясно, що то була капля крови.

Він сейчас відійшов до кріпосу, розтворив книгу і, щоби більше набрати відваги, став читати дуже грімким голосом. Його голос вразив церковні дерев'яні стіни, здавна мовчаливі та поглухлі; одиноко, без відгомону, сипав ся густим басом у зовсім мертвій тишині, і видавався в дечому диким таки самому читцеві. „Чого бояти ся?“ думав він.

між тим сам про себе: „знать вона не встане зі своєї домовини тому, що злякав ся божого слова. Нехай лежить! та й який з мене козак, коли-б я настрахав ся? Ну, випив зайвого отсього, та й показують ся страхи. А понюхати табаки. Ех, добра табака! Славна табака! Гарна табака! — Однак! перекидуючи кожду сторону, він скоса позирав на домовину, а невільне чуть, здавалось, шептало йому. Ось-ось: вже і встане! Ось підніме ся, ось вигляне із труни!“

Та тишина була мертва; домовина стояла неподвижно; свічки лили цілу потопу світла. Страшна, освічена нічю церква з мертвим тілом і без людської душі!

Здійняв ся голос, він став співати ріжними голосами, бажаючи заглушити останки страху, та кожної хвилі звертав свої очі на домовину, наче-би сам себе зі страхом питав ся: „А що, як вона підніме ся, як вона встане?“

Але домовина не поворухнула ся. Хоч би який-небудь голос, яке-небудь живе сотворінє, хочби й сверщок обізвав ся в куті. Ледви тільки було чутно легкий тріскіт

якоїсь далекої свічки, або слабій грюхит
воскової каплі, що падала на землю.

„Ну, а як підніме ся?...“

Вона припідняла голову...

Він дико глянув і протер очі. Та вона,
справді, вже не лежить, але прямо сидить
у своїй домовині. Він отворив свої очі і
опять зі страхом звернув їх на домовину.
Вона встала... йде по церкві з закритими о-
чима, раз-у-раз розправляючи руками, начеб-
хотіла кого-небудь піїмати.

Вона йде прямо до нього. В страху
зачеркнув він вколо себе колесо; на-силу
став читати молитви та проказувати закли-
тя, що їх навчив його один монах, який
бачив усе своє жите відьм і нечистих
духів.

„Вона стала майже на самій черті; та
видно було, що не мала сили її переступи-
ти і вся посиніла, наче чоловік, що вже
кілька днів тому помер. Хома не відва-
жив ся глянути на неї; вона була страшна..
Вона вдарила зубами в зуби і відкрила свої
мертві очі; та не побачивши нічого з біше-
ністю, — яку показувало її дріжаче лице, —

звернула ся в другу сторону і, розпростерши руки, обхвачувала ними кождіський стовп і куток, силуючи ся піймати Хому. Накінець приставула, погрозила пальцем і лягла опять у свою домовину.

Фільсоф усе ще не міг прийти до себе і зі страхом позирав на тісне житло відьми. Накінець труна в мить зірвалась зі свого місця і зі свистом стала літати по всій церкві, хрестячи у всіх напрямках воздух. Фільсоф видів її майже над головою, та zarazом бачив, що вона не могла зачіпити колеса, що він його зачеркнув на землі, і з більшою силою став виговорювати свої заклія. Труна грянула на середину церкви і стала нерухома. Труп опять підняв ся з неї синій, позеленілий. Та в сій хвилі почув ся далекий крик когута: труп опустив ся в домовину і зачинив ся труновим віком.

Серце у фільсофа стало бити ся, а під градом котив ся на землю та підохочений криком когута, став він бистрійше дочитувати картки, що їх перед тим мав перечитати. При першій зірці прийшли змінити

його дячок і сивий Явтух, що на той час справляв уряд церковного старости.

Прийшовши на віддаленій нічліг, філософ довго не міг заснути; та сон переміг і він проспався до обіду. Коли пробудився, вся нічна подія здавалась йому, начеб стала ся у сні. Йому дали, щоб покріпити сили, квартиру горівки. За обідом він скоро розперезався, приточив до чого, деяку увагу і майже сам один з'їв доволі велике поросся; однак про те, що зайшло в церкві, якесь чуте здержувало його говорити, а на питання цікавих тільки одвічав: — Егеж, були всякі чудасії. — Філософ був із тих людей, в яких, коли їх накормлять, надзвичайно пробуджує ся філіантропія. Він, лежучи з люлькою в зубах, глядів на всіх на диво солодкими очима і безперервно поплюював на бік.

Після обіду філософ був зовсім при охоті. Він успів обійти всьо село, познайомити ся майже зі всіми; із двох хат його навіть вигнали; одна гарненька молодичка втербила його порядно лопатою по спині, коли він хотів дізнатись, із якої матерії була

в неї сорочка і плахта. Та чим ближше було до вечера, тим більше задумчивий ставав філософ. На годину перед вечерою вся майже двірня збиралась заграти в кашу, чи то краглі — рід круглів, де замість кульок вживався довгих палок, а хто виграв, має право проїхатись на другому верхом. Ся гра була дуже цікава для видців: часто-густо погонщик, широкий як гречаник, проїзжався верхом на свинопасі, хударлявому, низенькому, зовсім поморщеному. Іншим разом погонщик підставляв свою спину, а Дорош, скочивши на неї, завсіди приговорював: „Який здоровий бичок!“ У порога кухні сиділи ті, що вже чимало нажили ся на сьвітї. Вони гляділи надзвичайно поважно з люльками в зубах навіть тоді, коли молодь до розпуку сьміяла ся з якогонебудь влучного слова погонщика або Спірида. Хома даремне старав ся вмішатись у ту гру: якась темна гадка, наче кілок, сиділа в його голові. При вечері скільки їй не намагав ся він себе розвеселити, то страх огортав його в купі з тьмою, що розпростирала ся по небу.

— Ану, пора нам, пане бурсаче! — сказав до його знаний сідоглавий козак, піднімаючи ся з місця в купі з Дорошем — підемо на роботу.“

Хому опять таким самим способом відвели до церкви, опять зіставили його одного і заперли за ним двері. Як тільки він зістав ся сам, страх знов став вдирати ся в його груди. Він опять увидів темні образи, блискучі рами та знайому чорну домовину, що стояла нерухомо в тишині посеред церкви.

„Щож?“ сказав він, тепер уже мені не на вдивовижу се диво. Воно з першого разу тільки страшно. Егеж, із першу воно трохи страшно, а там воно вже не страшне; воно вже зовсім не страшне.“

Він поспішно став у крилосі, зачеркнув кругом себе колесо, вимовив кілька заклять та став грімко читати, постановивши не піднімати з книги своїх очий і не звертати на ніщо уваги. Вже близько години читав він, і починав де що переставати та покашлювати; він виймив із кишені свою табакирку і скорше, чим заніс табаки до носа, боязко

кинув очима на труну. Серце у нього замгло: труп уже стояв коло нього на саміському колесі і вліпив у нього мертві, позеленілі очі. Бурсак здригнув ся і мороз перебіг по всіх його жилах. Впяливши очі в книгу став він гримкіїше читати свої молитви і закліятя і чув, як труп опять ударив зубами і замахнувши рукою, хотїв його схватити. Однак зиркнувши з легка одним оком, побачив він, що труп не там ловив його, де він стояв, і як видно, не міг видіти його. Глухо стала вона воркотіти і мертвими устами виговорювати страшні слова; хрипло сипали ся вони, наче клекотане кипячої смоли. Що значили вони, того він не міг би сказати, та було в них щось страшне і лячне. Фільософ у страху зрозумів, що вона робила закліятя. Вітер пішов по церкві від слів, і настав шум, наче від тьми летучих крил. Він чув, як били ся крилами в шиби церковних вікон і в зелізні рами, як драпали з криком кігтями по зелізу, і як якась сила гуркала у двері і хотіла вломити ся. Весь час сильно било ся в нього серце: він примкнувши очі все читав молитви

та заклія. В кінці нараз щось засвистало в далечині: то було далеке піане когута. Умучений філософ пристанув і віддихнув у грудях.

Коли прийшли його змінити, найшли його ледви живого; він спершився на стіну, витріщив очі і нерухаючись глядів на прибулих козаків. Його майже на силу вивели із церкви та муїли піддержувати всю дороту. Прийшовши на панський двір, він стрепенув ся і звелів подати собі квартиру горівки. Випорожнивши до дна, він погладив на своїй голові волосє і сказав: богато на світі всякої дряни водить ся! А страхи які трапляють ся, ну... При тім філософ махнув рукою.

Всьо товариство, що його кругом обступило, похнюпилось, почувши такі слова. Навіть невеличкий хлопчина, що ним уся двірня почувала себе в праві послугувати ся за себе, коли треба було викинути гній або при таскати воду, навіть і той бідний хлопчина також роззявив рот.

Саме тоді переходила коло них іще не зовсім підстаркувата баба, в гладко обіпя-

тій запасці, що вперізувала її круглий і кріпкий стан, помічниця старої кухарки, страшна манїрниця, що все найшла щобудь-пришпилити до свого очипка: чи то кусок стяжечки, чи гвоздика, чи таки папірець, коли не було чого другого.

„Здоров був Хомо!“ сказала вона узрівши філософа.

„Ай, яй, яй! що там із тобою?!“ скрикнула вона сплеснувши руками.

„Як, що таке, дурна бабо?!“

„Ах, Боже мій! та ти цілий посивів!“

„Егеж, еге! Та вона таки правду говорить!“ обізвав ся Спірид, вдивляючи ся в його з увагою. „Ти справді посивів, як наш старий Явтух!“

Філософ, почувши се, бігцем поскакав у кухню, де замітив приліплений на стїні, обпацьканий мухами, трикутний кавалок зеркала, за яким були понатикані незабудьки, барвінок, навіть вінок із ягідок, а всьо те вказувало, що се мала бути туалета чепурної молодиці. Зі страхом пізнав він правду їхніх слів: половина його волося справді побіліла. Звісив голову Хома

Брут і весь потонув у задумі. — „Піду до пана,“ — сказав він нарешті, „розповім йому про все і витолкую, що більше не буду читати. Нехай відсилає мене сей час у Київ!“

З такою думкою напрямив він свій хід до ганку панського двора.

Сотник майже нерушливо сидів у своїй сьвітлиці. Та сама, безнадійна журба, яку він стрів перше на його лиці, зберіглась на йому і до нині. Тільки його щокі запали ся більше, чим передше. Видно було, що він дуже мало вживав їди, або бути може й зовсім її не торкав ся. Надзвичайна блідота надавала йому якоїсь кам'яної нерушливості.

„Здоров був, небоже!“ процідив він, узрівши Хому, що станув із шапкою в руках біля дверей. „Що, як ведеть ся тобі? В усьому гаразд?“

„Що гаразд, то гаразд, така чортівня водить ся, що прямо бери шапку та втікай куди мана.“

„Як... що...?“

„Та ваша, паноньку, дочка... По здоровому розсуду, вона, конче, в панського роду, сьому й ніхто не стане перечити; тільки, не во гнів будь сказано, упокой, Боже, її душу..“

„Щож таке дочка?“

„Припустила до себе чортяку. Таких страхів наганяє, що ніяке писанє не дасться читати“.

„Читай, читай! Вона не даром призывала тебе: вона печалила ся, голубка моя, про свою душу і хотіла молитвами прогнати всякі погані гадки.

„Ваша воля, пане: ві-Богу, не можу!

„Читай, читай!“ продовжав тим самим умоляючим голосом сотник, „тобі одна ніч тепер зістала ся; ти зробиш християнське діло, а я нагороджу тебе“.

„Та які-б вони там і не були нагороди... Як ти собі там і хочеш, паноньку, а я таки не буду читати!“ рішучо проказав Хома.

„Слухай філософе!“ сказав сотник, а його голос став ся твердий та грізний: „я не люблю тих видумок. Ти можеш таке

робити у своїй бурсі, а в мене бач не так водить ся! я вже як почухраю, так не то, що ректор. А знаєш ти, що саме такого, отсі гарненькі скіряні канчуки?“

„Якжеж не знати!“ сказав філософ, і придавив голос; „всякому відомо, що таке скіряні канчуки: при більшій мірці — річ весолодка“.

„Еге. Тільки ти ще не знаєш, як мої хлопці вміють парити!“ сказав сотник грізно піднявшись на ноги, а його лице приняло розказуючий, лютий вираз, що вказував на його рішучий характер, приспаний тільки на час журбою. „В мене перше випарять, потім скроплять горівкою, а відтак знов. Йди, йди, відправляй своє діло! Не відправиш — не встанеш, а відправиш — тисячка червоних!“

„Ого, го! той то зух! подумав філософ виходячи з хати; з ним не ма ніяких жартів. Пожди но, пожди пане брате; я так дам драла, що ти зі своїми собаками не догониш мене.“

І Хома твердо постановив утікати. Він вижидав тільки хвилі після обіду, коли вся

двірня забирала ся спати на сіно під обороти і, відчинивши рот, счиняли тільки хропоту та свисту, що панське подвіря ставало похоже на фабрику.

Та хвиля нарешті прийшла. Навіть і Явтух зажмурив очи, простягнувшись на сонці. Філософ зі страхом і трівогою пустив ся потихонько в панський сад, відкіля, здавалось йому, вигіднійше й більше незаметно було втікати у поле. Той сад із давендавна був дуже запущений і на диво помагав усякому тайному починові. Винявши тільки одну стежечку, утоптану для господарської потреби, все инше було покрите густо зарослими вишнями, бзиною, лопухом, що стрельнув у самий верх свої кінці з чіпкими рожевими шишками. Хмель покривав наче сітю вершок усього того різнородного збору дерев та чагарів і сплів над ними кришу, протягнену мов ліска, з якої спадали вюноваті змії вкупі з дикими польними звіночками. За плотом, що творив границю саду, йшов цілий ліс буряну, у який, здається, ніхто не цікавив ся заглядати, і коса розлетіла-б ся до крихітки,

коли-б захотіла торкнутися своїм вістрем задеревілого, товстого буряну.

Коли філософ хотів перешмигнути ся через пліт, зуби його звеніли, а серце так сильно тьохкало, що він сам напудив ся. Пола його довгого кармана, здавалось, прилипла до землі, наче-б її хто прибав кілком. Коли він тільки перелазив пліт, здавалось йому, що глухитливим свистом звенів у вухах якийсь голос: „Куда, куда?“ Філософ стрибнув у бурян і пустив ся втікати, раз-у-раз потикаючись на старих корінях і розтоптуючи ногами кертці. Він видів, що йому, вибравшись уже з буряну, треба перебігти поле, за яким чорніла густа тернина, де він уважав себе вже безпечним, а колиб і той перейшов, надіяв ся надібати дорогу прямо в Київ. В мить перегнав він поле і зупинив ся в густій тернині. З трудом продер ся крізь тернину, лишаячи замість мита кусники свого кармана на кожному гострому терні і очунав ся в невеличкій долині. Верба своїми старезними вітями клонилась инколи до самої землі. Невеличке жерело брєніло по камін-

цях, чисте наче сребро. Першим ділом філософа було лягти на берегу і напиться доволі води, бо в нього почула ся нестерпима спрага. „Добра водиця!“ сказав він утираючи губи; „тут можна би й відпочати.“

„Ні, краще побіжим уперед; ануж буде погоня!“

Отсі слова почув філософ, майже над самою головою. Він оглянув ся, — перед ним стояв Явтух.

„Ех, чортів сину!“ — подумав у серці у себе філософ; я-б узав тебе, та гайда за ноги.. І мерзену твою пику і всьо, щоби й не було на тобі, обперіщив би дубовою ломакою“.

„Дарма вдався ти на таке крутіїство“, тягнув Явтух; „не краще було вибрати ту дорогу, по якій і я йшов; просто поза шопу. Та до сього й кармана шкода. А сукно гарненьке. По чому платив за аршин? Однак погуляли до волі: пора й домів“.

Філософ скробаючись, пішов за Явтухом. „От тепер проклятуща відьма. А зрештєю, по правді, щож такого? Чого боюсь? Хибаж я не козак? Знать читав уже дві но-

чи, pomoже Бог і третю. Видно, проклятуша відьма порядно гріхів наробила, що нечиста сила так за неї стоїть !“

От такі гадки плелись у голові, коли він вступав на панське подвір'я. Підбадьоривши себе такими замітами, він попросив Дороша, що з протекції ключника мав иноді доступ до панських пивниць, щоб витащив мірку сивухи і оба приятелі, засівши під шопою ликнули небогато, тільки пів відра, так, що філософ вмить підняв ся на ноги і закричав: „музиків, конче музиків!“ і не ждав на музику, тільки під'охоченій сивухою сам пустив ся серед подвіря витинати тропака. Він танцював до тої пори, поки не прийшов час полуденку, і двірня обступила його, як водить ся в таких випадках, колесом, а вкінці плюнула і відійшла зі словами: „От його, як довго танцює чоловік!“ Опісля філософ таки тут і ляг спати, і тільки добра коновка холодної води могла його пробудити до вечері. При вечері говорив він про те, що саме такого козак, і що він не повинен боятися нічого в світі.

„Пора“, сказав Явтух, „підемо“. „Шпич-

ка тобі в язик, проклятий кнуре!“ подумав філософ і ставши на ноги, сказав: „ходім!“

Йдучи дорогою філософ раз у раз позирає на всі сторони і з тиха гуторив зі своїми проводирями. Та Явтух мовчав; самому Дорошеви не складалося гуторити. Ніч була пекольна. Вовки вили в далі цілими стадами, а саме вите собак здавалося якесь страшне. —

„Мені здається, що то щось иньше виє: то не вовки“, сказав Дорош. Явтух мовчав. Філософ не знав, що сказати.

Вони зблизилися до церкви і вступили під її старосьвітське деревляне склепіння, що вказувало, як мало журився пан сеї матености про Бога та про свою душу. Явтух і Дорош, як передше, відійшли, а філософ лишився самотнім.

Всьо було як передше, всьо в тому самому грізно-знайомому виду. Він на хвилину пристанув. На середині все таки стояла неворухливо труна-домовина страшної відьми. „Не злякаюся, вїй Богу не злякаюся“ сказав він, і зачеркнувши як перше кругом себе колесо, став собі пригадувати всі свої,

заклятя. Тишина була страшна; свічі мигкотіли і обливали світлом усю церкву. Фільсоф обернув одну картку, потім другу і замітив, що він читав зовсім не те, що було написано у книзі. Зі страхом перехрестився та став співати. Се в дечому підбадьорило його; читане пішло в перед і картки мелькали одна за одною.

В мить... серед тишини... з тріскотом гукнуло залізне віко домовини і підняв ся мертвець. Ще страшнійший здавав ся він, чим першого разу. Зуби його страшно ударили ся ряд об ряд, у судорогах нахмарились його губи, і з диким вереском понесли ся заклія. Вихор підняв ся по церкві, попадали на землю ікони, полетіли зверху вниз розбиті скла вікон. Двері зірвали ся з завіс і безліч страхіття влетіло у божу церков. Страшний шум від крил і від шкрабання кігтями наповнив усю церкву. Всьо літало й кидало ся, шукаючи усюди фільсофа.

У Хоми вилетів послідний останок хмелю. Він тільки хрестив ся, і читав, як попало, молитви. І в той час чув, як нечиста сила вертіла ся круг нього, троха не

торкаючи його кінцями крил та огидних хвостів. Не мав він відваги розглянути їх; тільки видів, як здовж цілої стіни стояло якесь величезне чудовище в своїх попутаних волосях, наче в лісі; крізь сіти волося гляділо страшно двох очей, з піднятими небогато в гору бровами. Над ними трималося у воздуху щось як би великий міхур із тисячма протягненими з середини кліщами та гадючими жалами; чорна земля звисала з них клаптями. Всі гляділи на його, шукали його і не могли його побачити, окруженого колесом. „Приведіте Вія! Ідїть за Вієм!“ загреміли слова мерця.

І в млі ока настала в церкві тишина; далеко далося чути вовче вите і незабаром роздалися тяжкі кроки по церкві. Поглянувши скоса, узрів він, що ведуть якогось присадковатого, дужого, клишоногого чоловіка. Весь був він у чорній землі. Його ноги і руки засипані землею здавалися жоловатими, кріпкими корінями. Важко ступав він, раз-у-раз потикаючись. Довгі повіки були спущені до самої землі. Зі страхом замітив Хома, що лице в нього було зелізне.

Його привели під руки, і просто поставили в тім місци, де стояв Хома.

„Підніміте мені повіки; не виджу!“ сказав підземним голосом Вій, — і всьо зборище кинуло ся піднімати йому повіки.

„Не диви ся!“ шепнув якийсь внутрішній голос філософови. Не витерпів він і... глянув...

„От вам і він!“ закричав Вій і показав на його зелізним пальцем. І всі, кільки їх там було, кинули ся на філософа. Без памяти повалив ся він на землю, і тут же вилетів дух із нього від страху. Запіяв когут. Се було вже друге піяне з ряду: першого не дочули духи. Напуджені духи кинули ся, кому як попало, в вікна і двері, щоб чим скорше вилетіти; та не по такому воно стало ся: так і зістали ся вони, там загризнувши в дверьох і вікнах.

Війшовши сьвященник зупинив ся на вид такого осоромлення божої сьвятині і не зважив ся правити панахиду в такім місци. Так на віки й лишила ся церква, з погризлими у дверьох і вікнах страхіттями, обро-

сла лісом, коріннями, буряном, дикою терниною і віхто не найде тепер до неї дороги.

Коли слухи про се дійшли до Київа, і богослов Холява учув про таке діло філософа Хоми, то увесь потонув у задумі. З ним у протягу сього часу зайшли не малі переміни. Щастє до нього всміхнуло ся; по скінченю курсу наук його зробили звонарем одної високої звінниці, і він майже завжди приходив із розбитим носом тому, що деревляна драбина на звінницю була зроблена дуже нездарно.

„Ти чув, що стало ся з Хомою?“ сказав підійшовши до нього Тиберій Горобець, що в той час був уже філософом і носив сьвіжі вуси.

„Так йому Бог дав“, сказав звонар Холява. „Ходім у шинок та помянім його душу!“

Молодий філософ, що з жаром ентузіаста став користувати ся своїми правами, так, що на ньому і шаравари і карман і навіть його шапка відзивала ся горівкою та

корінцями тютюну, сейчас показав ся готовий.

„Славний був чоловік Хома!“ сказав звонар, коли хромий шинкар поставив перед ним уже третю фляшку. „Славний був чоловік! А пропав пі за що!“ „А я знаю, від чого пропав він: від того, що злякав ся; а коли-б він був не бояв ся, то відьма нічого не могла би йому зробити. Треба тільки, перехрестившись, плюнути на самий її хвіст то й нічого не буде. Я знаю вже все те. Знай у нас у Києві, всі баби, що сидять на базарі, всі вони — відьми...“

На тев звонар кивнув головою, на знак, що годить ся. Та запримітивши, що його язик не міг промотати ні одного слова, він обережно встав із-за стола і потикаючись на обі сторони пішов простягнувшись одалік у буряні, при тім не позабув по давньому своїому звичаю, забрати стару подошву від сапаянця, що саме валяла ся в шинку.

Жерела „Вій“

повісти М. Гоголя

(За проф. Сумцовом подав Ф. Королевський).

„Вій, чи не найлучша Гоголева повість із українського життя, основана на фантастичній казці, що й доси живе серед українського народу.“

„Шумне бурсацьке житє, безмежний степ, коротка літня ніч, тип панночки з довгими чорними бровами, що виявляє темні сторони жіночої природи, веселі дні в панському дворі, страшні ночі і сумний кінець, усе те в купі творить чудову цілість, так рідну серцю кожного Українця. „Вій“ — збудований на етнографічній основі, в ньому нема етнографічних неточностей, яких допускаєся Гоголь у иньших повістях“ (П. А. Куліш, Основа 1861). Сам Гоголь пише про нього ось що: „Вій, се величний витвір простонародної фантазії. Таким іменем прози-

ваєть ся у Українців начальник ґномів (духів,) у якого повіки на очах сягають до самої землі. Вся отся повість — народний переказ. Я не хотів ні в чому змінити його і розповідаю його в такій простоті, як сам чув“.

Цікаво розслідити, як покористувався Гоголь народними переказами. В основі сеї повісти згуртували ся два народні перекази: про панночку упирицю і про Вія.

В українських казках оповідає ся, що один чоловік дістав приказ від царя читати три ночі псалтир над його мертвою дочкою-чарівницею, що лежала в церкві. Йому грозила неминуча смерть, та він спасав ся завдяки радам старця (св. Миколая). Чарівниця відтак оживає і він бере її за жінку *).

І в Гоголя філософ Хома Брут**) так само читає три ночі псалтир над убитою

*) „М. Драгомановъ, Малорусскія народныя преданія и рассказы“. — Київъ 1876 стр. 268—269.

**) Дід Гоголя Атаназ був свого часу полковим писарем. Саме слово „писарь“ вказує на те, що він учив ся в Київській Академії, або в одній із семінарій, що тоді займали місце наших гімназій. — „Хто зна —

ним відьмою, дочкою сотника, переживав всякі страхи, а в кінці на третю ніч гине від нечистої сили. Цього відшукав у церкві дивогляд Вій, якого прикликала вбита відьма.

— Господи! скільки страхів на одного чоловіка! — крикнула одна сільська дівчина, що слухала, як хтось читав „Вія“.

Оттут саме скривлено де в чому народний смак. Всі казки, паралельні до „Вія“, кінчать ся щасливо. Крім того в усіх народних казках парубок ніколи не став до борби сам, але йому помагав бабуся, ангел чи що будь инше. Хома Брут стоїть одинокий у церкві і бореть ся морально і фізично з демонами; може й нещасний його кінець треба по часті приписати його самотності — і в тім лежить друга ріжниця „Вія“ від народних казок.

Крім того в повісті „Вія“ помітно вплив „Бурсака“ Наріжного.

Казка про смерть відьми, що стала основою „Вія“, належить до числа дуже популярних і зустрічаєть ся у різних європей-

каже Куліш, — чи не по його переказам схарактеризував Гоголь життя-буття старинного бурсака, з яким стрічаємо ся в його повісті „Вію“.

ських народів. Найбільше схожі з основою Гоголевої повісти ось які:

Ивановъ, Народные рассказы о вѣдьмахъ и упыряхъ, у III томѣ „Сборника харьковскаго историко-филологическаго общества“ 1891, стр. 202—204.

Чубинскій, Труды этногр.-статист. Экспедиціи въ Западно-русскай край 1872 Т. I. стр. 200—203. (Дячок їздить на вѣдмѣ; вѣдма вмерла, а дячок на бажанє її батька три ночи читає над нею псалтир. За радою одної бабусї дячок ховає ся в колесї, нарисованим роговим ножем, а потїм у шафі, де ховано церковні ризи; вѣдма не могла його задусити.)

Драгомановъ, Малорусскія народныя преданія и рассказы 1876. стр. 71. казка „Вѣдма та вѣдмак“ — короткий зміст того, що розказано у Чубинського и Іванова.

Манжура, Сказки, пословицы и пр. Харьковъ 1890 стр. 136—137. (Парубок читає три ночи в церкві над вѣдмою псалтир. Дїд дає йому раду, як охоронити ся від бїсів. Мотива їзди на вѣдмѣ нема. Казка коротка, кїнець такий, як у Драгоманова).

Podbereski, Materiały do demonologii ludu ukraińskiego w „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, IV. (Вѣдма розсердилась

на парубка і вмерла; на жаданє її батька парубок три ночі читає над нею псалтир, однак виходить здорово.

В. Милорадовичъ: „Къ вопросу объ источникахъ „Віа“.

Дві дуже близькі паралелі до „Віа“; тому наведемо їх тут точвійше:

І. Був собі чоловік і держав парубка. Одна дівка хотіла з ним ночувати, а він не хоче. А дівка була відьма. Як вийде він з хати, то вона сідає на нього і він веде її аж до свого порога. Гарний був хлопець, та тепер весь зісох. Про все дізнав ся його дядько — дає йому дещо грошей і висилає до одного діда. Дід дає парубкови дубчину, якою він і убиває відьму. Тоді батько відьми прохає парубка: „прийди, прийди псалтиря читати“. Парубок бере від нього сто рублів і читає всю ніч. Вночі встає відьма, скликує иньших відьм і шукає по всій хаті за парубком. Парубок сховав ся на прилавочку. Шукали, шукали — не найшли. Посилають тоді по найстаршу, київську відьму. Вона прийшла, парубка найшла, та ніяким чином його взяти. Послала київська відьма збирати недогарків із сірників. Нанесли купу коло парубка таї запалили. Коли півень: „кукуріку!“ Відьми розбігли ся, а мертва ам і впала... Він устав, сірнич-

ки задушив, баб побудив, її положили на лаву. У день загребли і осиковий хрест закопали...

II. Повиходили хлопці й дівчата й гуторять, як відьми зірки з неба знімають. Одна дівка й каже: „І я зніму“. Стала на вістрє складаного ножика і от... от... досягла, та парубок пхнув ножик і вона упала. Те саме було і вдруге, тільки тепер відьма забилаь. І приснило ся її батькови: „Хай той, що пхнув ніж, прийде на три ночі до церкви, а за те одпишеш йому половину богацтва.“ Батько й згодив ся. Парубок за радою баби йде на звіницю і просиджує всю ніч. Відьми приїжджають на білих конях, та вертають із нічим. Те саме й другої ночі. Третьої ночі забрав парубок зі собою півня і коли найстарша, київська відьма, по яку послали вони сьої ночі, добиралась до нього на звіницю, він потиснув півня під крила, півень закричав, а всі відьми десь ділись. Він зліз, пішов до її батька, а той одписав йому половину богацтва.

Добровольській, Смоленській етнографічеській Сборникъ, 1891. I. стор. 130.

Karłowicz, Podania i bajki ludowe, zebrane na Litwie, в „Zbiór wiadomości do antrop. krajowej“ XI. В казці під ч. 19 уми-

рав царівна відьма; на бажанє її батька жоввїр 3 ночі читає над нею псалтир.

А о а н а с ь е в ь, Народныя русскія сказки изд. 2. 1873. Т. III. ч. 208. Казки дуже близькі до „Вія“: відьма перемінює чоловіка на коня, сама водить його, потім умирав; герої читає в церкві псалтирю. Сї казки дуже схожі з українськими у Чубинського і Іванова; відьма — дочка купця, читає попович, або жоввїр, ради подав бабуся.

Х у д ь а к о в ь, Великорусскія сказки, 1860. Т. II. ч. 91. Чарівниця встає з гробу, хоче вбити сестру, яку спасає крик когута; під ч. 104 схожа казка про відьмака: умер, стояв 3 ночі в церкві, задушив 2 свої невістки; третя невістка перехитрила опира.

Chełchowski, Powieści i opowiadania ludowe“ 1889. Т. I. стр. 21—28. (Польська казка про пана-опира, що роздер ксьондза у церкві: нарубок за радою діда минає сю небезпеку.)

Kozłowski, Lud, pieśni, podania, 1869 стр. 350. Польська казка про пана-упира, що ходив по церкві і хотїв убити дівчину: казка майже зовсїм схожа з великоруською в збірнїку Худякова.

Kolberg, Lud, VIII. (krakowskie) на стр. 138 казка про те, як парубок читав у церкві псалтир над умершою відьмою.

Kulda, Moravské národní pohádky a pověsti, 1854 на стр. 560—574 казка в деяких мотивах (їзда на відьмі) схожа зі згаданими українськими, великорус. і польськими казками.

Mabinogion, „Tradui en français par Zoth“ в „Cours de la littérature celtique par d'Arbois de Jubainville et Zoth“ 1889. Зміст передав М. Солов'єв у „Русском Обозрѣніи“ 1890 XII. 867—871. „Мабиногіонъ — Сборникъ древнихъ кельтскихъ преданій і сказокъ, по рукописямъ XII—XIV вѣковъ“. Казка про Балора нагадує гоголівського „Вія“.

Проф. П. В. Владимиров у своїй праці про „Великое Зерцало“ (1884) на стр. 23 наводить легенду про те, як відьму виволікли демони із церкви, де вона була похоронена. Ця легенда дісталась із твору Gwilel-musa в „Speculum Maius“ (1256 р.)

В Англії, в оселі Берклію, жила відьма. Вона веліла покласти себе по смерті в окочану залізом домовину і поставити в церкві. Але в тій хвилі, як над нею співали священики, демони вдерли ся до церкви, вхопили домовину, розбили її, виволікли з

церкви і пігнали з нею на пекольнім кони. В. Владимиров додає, що короткий переклад легенди поміщений в Нюрнберській хроніці 1493 р. з малюнком. Ця легенда була в середніх віках дуже популярна. Недавно д. Фаліган назив казку середньовічного історика Вільгельма де Мальбсбері (вмер коло 1150 р.) про те, як чорт виніс трупа відьми із церкви. Д. Тосера вказав на інші старинні англійські, німецькі і французькі повісти подібного змісту і додав дві мініатюри. (*Revue des traditions populaires* 1888. IX 487—491 стаття Фалігана і тамже XII 463—647. Trausserat). Ця казка має в Англії широку популярність під назвою „The witch of Berkley“ (Берклейська відьма). Хто-ж не знайде, говорить д. Владимиров (*Зерцало* 23), в тій легенді інтересної паралелі, а може її жерела до звісної повісти Гоголя „Вій“, що зродивсь із подібних, українських народних переказів? Однак по думці д. Владимірова в Берклейській відьмі нема основного мотиву, читання в церкві над відьмою псалтиря ані їзди на відьмі і саме тим різниться вона від типа казок Гоголівського „Вія“.

Сам дивогляд „Вій“ у Гоголя майже нічим не зв'язаний з основою казки — конфліктом панночки з Хомою Брутом. Він появляється тут випадково, без ніякої вну-

трішньої конечности, з характером посторонної, сліпої сили. Вій — се уособлена ідея смерті; його поява серед мертвої церковної тиші вельми ефективно відбила ся на душі застрашеного філософа. Може тільки для більшого вражіння увів Гоголь „Вія“ в свою казку з інших народних казок, далеких від мотиву про смерть відьми і читане над нею псалтирі, бо до сьогодні ще ніде ніхто не записав ні одної народної, фантастичної казки з іменем і характером „Вія“ *) (проф. Сумцовъ).

От тому становище „Вія“ підрядне серед впливів народної словесности в сій фантастичній казці і тільки доповняє та скріплює ефект, опроче так дуже не чужий українсько-народній фантазії.

*) Шан. автор помиляє ся. Крім самої назви „Вій“ (очевидно утвореної може й самим Гоголем, із слова „вії“ повіки) дивогляд із прикметами Гоголівського Вія зв'язаний у нашій усній традиції під назвою Шолудивого Буняка. Широкий круг легенд, що вяже ся з ним, обробив із багатим науковим апаратом М. Драгоманов (див. його розвідки про укр. нар. словесність і письменство, т. II, 95—166.). *Ів. Ф.*

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ :

1. Стефан Ковалів. Дезертир і інші оповідани	1-60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1-60	„
3. Ольга Кобилянська. Покора і інші оповід.	1-40	„
4. Гю де Монасан. Дика пані і інші оповідани	1-30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідани	1-40	„
6. Наталія Кобринська. Дух часу і інші оповід.	1-60	„
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2-20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії . . .	1-60	„
9. Стефан Ковалів. Громадські промисловці. .	1-60	„
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1-80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповідани . .	1-40	„
12. Богдан Ленкий. З життя. Оповідани. . . .	1-20	„
13. Гергарт Гаунтман. Візник Геншель	1-60	„
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1-60	„
15. Уїлліям Шекспір. Приборкана гоструха . .	1-40	„
16. Папас Мирний. Лихі люди	1-40	„
17. Короленко. Судний день	1-20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1-60	„
19. К. Гуцков. Урієль Акоста	1-40	„
20. У. Шекспір. Коріолан	1-80	„
21. Михайло Яцків. В царстві Сатани	1-60	„
22. Папас Мирний. Морозенко	0-90	„
23. Лесь Мартович. Нечитальник.	1-60	„
24. Михайло Коцюбинський. По людському . .	2-00	„
25. В. Оркан. Сладаний сьвіт	1-00	„
26. Василь Стефаник. Дорога	1-60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1-60	„
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи)	3-60	„
29. К. Гавлічек Боровекій. Вибір поезий . .	1-60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1-80	„

